

Janneke van Mens-Verhulst

HET VALS PLAT VAN HET DIVERSITEITSDENKEN

Opgedragen aan Obertha Holwerda, hoedster van de diversiteit.

VALS PLAT

‘Vals plat’ is een term uit de wielersport. Letterlijk betekent het ‘ogenschijnlijk horizontaal’ en is het een beschrijving van de weg die wel vlak – dus gemakkelijk – lijkt, maar in de praktijk toch een gemeen stijgingspercentage vertoont. Dat ‘vals’ ook verraderlijk betekent, is in dit verband dus mooi meegenomen.

Ook het ‘vals plat’ in het diversiteitsdenken verwijst naar die dubbele betekenis. Aan de ene kant de reductie van de complexiteit waar diversiteit in werkelijkheid voor staat. Veel beleidsdragers, managers en agogen plegen zich daarin te vergissen. Aan de andere kant de schade en teleurstelling die onterechte verplating van de complexiteit teweegbrengt. Beide punten zal ik hier verder uitwerken om te eindigen met een oproep voor een diversiteitsbestendig curriculum.

Verschrikkelijke vereenvoudigingen

Dikwijls wordt diversiteit in één adem gebruikt met ‘multicultureel’. Daarbij is diversiteit dan deel van het probleem en multiculturaliteit deel van de oplossing. Bij nadere beschouwing blijkt multicultureel dan te staan voor een niet-westerse nationaliteit, al of niet gecombineerd met een gekleurde huid.

Aldus wordt diversiteit op meerdere manieren verplat. Ten eerste haalt men van alle mogelijke belangrijke maatschappelijke verschilcategorieën alleen de etniciteit naar voren. Andere categorieën, zoals gender, leeftijd, klasse en seksuele voorkeur, blijven ‘in de kast’; alsof ze er in dit kader niet toe doen. Ten tweede perkt men die etniciteit meteen in tot een cultureel fenomeen: alsof er geen sociale posities en netwerken, communicatiepatronen, psychische processen en lichamelijke aspecten mee gemoeid zijn. Ten derde suggereert men met het woord ‘multi’cultureel dat culturen los van elkaar staan; dat cultuur, evenals etniciteit, een óf-óf kwestie zou zijn. Dat maakt het moeilijk zo niet onvoorstelbaar dat je tegelijkertijd deel uitmaakt van én de Nederlandse én de Marokkaans en/of Turkse cultuur. Wee de gemengde huwelijken, dus! Ten vierde wekt de greep naar multiculturaliteit de illusie van een snelle en eenmalige oplossing, terwijl diversiteit een kwestie van blijvende zorg is. Tot slot valt op dat er zelden aandacht is voor de machtsverhoudingen die aan het diversiteitsvraagstuk zijn verbonden. Het probleem lijkt zich altijd bij een ‘andere partij’ voor te doen, terwijl de eigen cultuur, nationaliteit en huidskleur als vanzelfsprekend en onproblematisch verschijnen.

COMPLEXITEIT IN BEELD

Over de manier waarop je over maatschappelijke verschillen kunt nadenken, is gedurende de afgelopen decennia in vrouwenstudies veel kennis ontwikkeld. Al

heel lang lopen er debatten over het denken over verschillen en het denken over macht. Hoewel er duidelijk Franse invloeden aanwezig zijn, is het meeste hiervan via de Angelsaksische kanalen tot ons gekomen.

In de volgende paragrafen presenteer ik de belangrijkste inzichten in de vorm van twee aparte verhalen, al zal blijken dat het ene verhaal het andere nodig heeft om verteld te kunnen worden. Uiteindelijk vat ik ze samen om daarmee de complexiteit van diversiteit te schetsen.

Denken over verschillen

De gelaagdheid van sekse

Al in 1972 introduceerde de sociologe Ann Oakley het onderscheid tussen sekse en gender. Daarbij stond sekse voor de biologische en gender voor de sociaal-culturele kant – of ‘laag’. Sindsdien is dit onderscheid een inspiratiebron gebleken voor vele professionals en wetenschappers. Want mede dankzij Oakley’s conceptuele vernieuwing groeide het besef van de veelheid aan processen die onder de oude term ‘sekse’ schuil gingen (Tonkens, 1998).

De genderkant werd al gauw verder onderverdeeld in een psychische, sociale en symbolische laag, maar ook andere indelingsvarianten kwamen in omloop. Welke lagen aandacht verdienden, bleek mede een kwestie van context te zijn. De vrouwenbeweging richtte zich vooral op de sociale en persoonlijke lagen van gender, want daarin hoopte men de gewenste emancipatorische ontwikkelingen te bewerkstelligen. De biologische laag leek toen nog onveranderlijk, dus oninteressant. Die mening hebben we later, met het oprukken van anticonceptietechnieken, plastische chirurgie, hormoonbehandelingen enzovoorts moeten herzien. Hulpverlenende professionals onderscheidden al snel een relationele ofwel communicatieve laag. Daarin speelt zich immers het interpersoonlijke contact af en veel van de directe interventies: al of niet rolbevestigend, discriminerend of juist rol doorbrekend.

Parallel aan het sekse-gender onderscheid ging men ook voor andere verschilcategorieën differentiëren in lagen. Onder andere tussen ras en etniciteit; biologische, mentale en sociale leeftijd; en tussen seksuele aanleg en bestaanswijzen.

Verschilspiralen

Geleidelijk ontstond het inzicht dat zowel sekse als gender worden ‘gedaan’ (*doing gender*) en verdiepte men zich in hoe dat gebeurt (West & Zimmerman, 1992). Cultureel gezien is er de zogenoemde articulatie van sekseverschillen: mensen worden ingedeeld in mannen en vrouwen op grond van overeenkomsten en verschillen – waarbij anatomische kenmerken een sleutelrol vervullen. Aan die lichamen worden verschillende betekenissen toegekend, zoals kracht en gespierdheid aan mannen, zachtheid en vruchtbaarheid aan vrouwen. Tevens worden lichamen beschouwd als dragers van – bijvoorbeeld – de eer van het vaderland of van de familie.

Op basis van dergelijke categorisering en betekenisverleningen vindt er een toewijzing van maatschappelijke posities plaats. Traditioneel lagen die in Nederland voor mannen in de openbare sfeer en voor vrouwen in de privé-sfeer (met reproductieve en zorgtaken), waarbij ‘mannenposities’ qua status en

beloning een hogere waardering genoten – en genieten – dan het klassieke vrouwenwerk.

In socialisatieprocessen maken jongens en meisjes zich zowel de waarden en normen als de vaardigheden en gedragspatronen eigen die noodzakelijk en wenselijk zijn om te participeren in de bestaande sociale man/vrouwstructuren. Die overdracht gebeurt zowel bewust als onbewust, door ouders, *peer groups*, scholen, kerken, sportverenigingen, massamedia, enzovoorts. Daarbij gaat het om allerlei leerprocessen: imitatie van en identificatie met belangrijke anderen naast internalisatie van heersende denkbeelden, onder andere uitmondend in cognities over wat de eigen waarde, vermogens en mogelijkheden zouden zijn ofwel een zelfbeeld.

Het in elkaar grijpen van al die wordingsprocessen levert een verschilspiraal op, die door Alice Schwarzer ooit is getypeerd als ‘het kleine verschil met de grote gevolgen’.

Dergelijke verschilspiralen lieten zich ook voor de andere verschilcategorieën reconstrueren. Zo zijn er onder andere specifieke modellen ontwikkeld voor de identiteitsvorming van zwarten en lesbiennes (Salazar & Abrams, 2005). Maar in het gewone leven worden de verschilspiralen dikwijls afgedempt, omdat we als mensen niet in een monocultuur leven – en er dus ook andere invloeden binnenkomen. Denk alleen al aan meisjes die aan de wereld van hun broers deelnemen en vice versa; en aan homo’s die meestal temidden van hetero’s opgroeien – waardoor ze ook over het gedragsrepertoire van de ‘andere’ groep beschikken.

De constructie van ‘de ander’

In koloniale en vrouwenstudies is veel nagedacht over ‘de ander’. Ook de ander komt via verschilspiralen tot leven, zo is de conclusie. Culturele en sociale uitsluiting spelen daarin een belangrijke rol. Als iemand (waarneembaar) afwijkt van de mensen die het voor het zeggen hebben – de geprivilegieerden –, kan z/hij om die reden worden uitgesloten van allerlei machtsmiddelen en (voor)rechten – waaronder soms ook volwaardig burgerschap. Daarmee wordt z/hij een ‘ander’; een vreemdeling. Die ander kan een vrouw zijn of een gekleurde persoon of een bejaarde, maar het is zelden een witte man – tenzij homoseksueel of met een lichamelijke handicap.

Deze ‘ander’ ziet zich geconfronteerd met een negatieve beeldvorming en discriminatie. Dit vloeit voort uit de neiging van geprivilegieerden om degenen die niet op hen lijken (in uiterlijk, opleiding, geloof, land van herkomst en/of seksuele oriëntatie) als lager en minderwaardig te beschouwen – qua lichaamskracht, intellectuele vermogens, zelfbeheersing enzovoorts.

‘De ander’ krijgt bovendien de bewijslast van het tegendeel naar zich toegeschoven. Die is echter moeilijk te leveren, want geprivilegieerden zien hun (dichotome) schema's van wat normaal en goed is en hun stereotiepen liever niet in de war gebracht. In plaats van het realiteitsgehalte van hun verwachtingen te onderzoeken, zijn ze doorgaans geneigd de uitzonderingen op hun verwachtingen te negeren of te pathologiseren. En dankzij hun relatief machtige positie kunnen ze zich zo (blijven) opstellen. In het dominante vertoog blijft ‘de ander’ dus onzichtbaar of marginaal terwijl diens eigen vertoog niet wordt gehoord en erkend. Zo worden niet

alleen sekse, maar ook klasse-, generationele, gezondheids- en etnische tegenstellingen in stand gehouden.

Deze maatschappelijke in- en uitsluitingsprocessen weerspiegelen zich ten gevolge van de internalisatie-, identificatie- en socialisatieprocessen echter ook in de psychische make-up.

Resultaat is dat ieder mens in zichzelf ook 'anderen' meedraagt, in de zin van buitengesloten of afgesplitste delen ('de vreemdeling in onszelf'). Om daarmee om te gaan, moet z/hij strategieën ontwikkelen. Wie zich bijvoorbeeld als man ingedeeld weet, heeft zich te verhouden tot mannelijkheidscoderingen en moet 'vrouwelijke' gedragingen of gevoelens onderdrukken als hij sociaal respect wil oogsten en zijn zelfrespect niet in gevaar wil brengen. Wie als vrouw toch het mannelijke in zichzelf toelaat, zal tegelijkertijd ook moeten voldoen aan de belangrijkste vrouwelijkheidscoderingen. Anders betaalt ze daarvoor al gauw het gelag – enerzijds door gevoelens van schuld en schaamte; anderzijds door het uitblijven van het respect dat mannen voor hetzelfde gedrag deelachtig wordt. Evenzo moeten we leren omgaan met de oudere of de jongere, de hetero- of de homokant in onszelf. Gemengd gehuwden, sociale stijgers en dalers, afvalligen en bekeerlingen komen vaak veel bewuster voor deze keuzes te staan.

Geïnternaliseerde onderdrukking en overheersing

Gail Pheterson (1982), die midden jaren zeventig de principes van de radicale therapie naar Nederland bracht, introduceerde hier de begrippen geïnternaliseerde onderdrukking en overheersing. Met geïnternaliseerde overheersing wordt bedoeld dat de leden van dominante groepen de in hun groep aanwezige vooroordelen tegen 'anderen' hebben verinnerlijkt en aanvaard. Dit uit zich in gevoelens van meerderwaardigheid, normaliteit en zelfingenomenheid – van mannen tegenover vrouwen, witten tegenover zwarten, heteroseksuelen tegenover lesbiennes.

Geïnternaliseerde onderdrukking beschrijft eenzelfde verinnerlijking en aanvaarding van vooroordelen van de dominante cultuur tegen de leden van minderheden, maar nu door de leden van de onderdrukte groep. Die internalisatie kan zich openbaren in zelfhaat, teruggetrokkenheid, minderwaardigheidsgevoelens, berusting, isolement, machteloosheid en ook nog dankbaarheid 'omdat men niettemin mag bestaan'.

Vanuit de (vrouwen)hulpverlening interesseerde men zich zowel voor de internalisatie- als de socialisatieprocessen. Door daarin te interveniëren, hoopte men de verschilspiraal die de man-vrouwongelijkheid in stand hielden te onderbreken.

Combinaties van verschilcategorieën

Rond 1990 brandde de discussie los over de combinatie van verschilcategorieën. Dit gebeurde onder aanvoering van zwarte wetenschappers als rechtsgeleerde Kimberlé Crenshaw (1989; 1991) en sociologe Patricia Collins (1991; 1998). Dit leidde tot het intersectionaliteits- of kruispuntdenken.

Lange tijd was over sociale verschilcategorieën gedacht als een stapel met één verschil aan de top (óf gender óf etniciteit óf seksualiteit) of als een radiaal met één verschil in het centrum. Nu werd die voorstelling van zaken ingeruild voor

een kruispunt van verschillen die *gelijktijdig* werkzaam zijn. Dat wil zeggen dat gender altijd gepaard gaat met een etnische situering en etniciteit altijd is gegendered. De verschilcategorieën werden ook wel als assen of differentielijnen aangeduid.

Daarbij hebben de grondlegsters er steeds de nadruk op gelegd dat de verschilcategorieën constructies van en voor maatschappelijke ordeningsprincipes zijn en als zodanig altijd gepaard zullen gaan met onderdrukking. Zij kozen voor een systemische optiek en richtten zich vooral op de onderdrukking door sociale structuren en (juridische) vertogen.

Psychologen als Ann Phoenix (1999) hebben het idee van verwevenheid tussen sociale categorieën in de vorm van een gelijktijdige en wederzijdse beïnvloeding uitgewerkt naar de kant van de identiteitsvorming. Daarmee breidden zij het idee van *'doing gender'* uit tot de andere verschilcategorieën waaruit een persoon zelf van moment tot moment zijn of haar mix samenstelt. In die optiek maakt ieder mens uit de hem of haar aangereikte maatschappelijke ordening en de daaraan gekoppelde waarderingen als het ware een selectie die z/hij als 'eigen' beschouwt. Daarmee positioneert, gedraagt en waardeert z/hij zichzelf aan de hand van de beschikbare sociale categorieën. Dit is de constructionistische optiek in het intersectioneel denken.

Natuurlijk bestond het idee dat mensen deel-identiteiten hebben al langer. Nieuw – en verhelderend voor de complexiteit van diversiteit – is echter dat het intersectionaliteitskader zowel verwevenheid en dynamiek van de identiteitslijnen als persoonlijke *agency* veronderstelt. In deze optiek is identiteit niet iets dat uitsluitend stoelt op wat je krijgt toegekend door anderen, maar ook een proces van zelfconstructie. En in dat proces kan iemand tot op zekere hoogte 'spelen' met de persoonlijke kenmerken en statuselementen die zij of hij voorhanden heeft. Resultaat van dat spel met verschilcategorieën is dan geen optelsom, maar een vermenigvuldiging of wel 'product'.

Door de factoren waaruit zo'n product of identiteit is samengesteld, wordt het mogelijk de verschillen te erkennen en tegelijkertijd daar doorheen de overeenkomsten te zien; en de overeenkomsten te erkennen en tegelijkertijd daar doorheen de verschillen te zien (Schuringa, 2001). Dus zwarte en witte vrouwen die dezelfde seksuele voorkeur hebben. Of lesbische en heteroseksuele vrouwen die dezelfde leeftijdsdiscriminatie ondervinden.

In Nederland hebben Gloria Wekker en Helma Lutz (2001) het kruispuntdenken geïntroduceerd met het beeld van een caleidoscoop. Daarmee accentueerden zij, beter dan dat met het woord 'kruispunt' lukt, dat identiteit een product in verandering is. Mijn of uw huidige identiteit hoeft niet gelijk te zijn aan die uit het verleden of in de toekomst.

Voor hulpverleners impliceren deze inzichten dat ze zeer terughoudend moeten zijn met het toekennen van een identiteit aan cliënten en collega's. Beter kunnen ze navraag doen naar hun zelfdefinitie. Bovendien komen door deze inzichten schijnbaar vanzelfsprekende categorisering en verwijzingen van cliënten ter discussie te staan: wil een oudere Marokkaanse vrouw worden ingedeeld bij een vrouwengroep, een Marokkaanse groep of een groep van oudere vrouwen? (Van Mens-Verhulst en Van Bavel, 2006). Voelt ze zich wel thuis bij een jonge Marokkaanse hulpverleenster?

Ook voorheen vanzelfsprekend geachte solidariteiten en bondgenootschappen verliezen hun vanzelfsprekendheid. Ik kom daar in de paragraaf 'bondgenootschappen' op terug.

Denken over macht

Onderdrukking in soorten

In dezelfde periode waarin de verschildenksters hun theorieën ontvouwen, hebben andere wetenschappers zich beziggehouden met het ontrafelen van machtsdynamiek. Zo heeft Iris Young (1990) vijf soorten vrouwelijke onderdrukking onderscheiden. Daarmee volgde ze de opvatting van Foucault dat macht niet altijd een eigenaar heeft maar ook kan huizen in structuren en vertogen. Ze preciseerde dat vrouwen niet alleen konden lijden onder direct fysiek en psychisch geweld maar ook onder culturele uitsluiting, sociale marginalisering, economische uitbuiting en gebrek aan respect ten gevolge van taaldominantie en expertise. En dat allemaal in meer of mindere mate. Onderdrukking was dus geen kwestie van alles of niets, maar kende variatie en gradaties. (Zie ook Van Mens-Verhulst, 1996)

Nu was theoretisch verklaard waarom 'onderdrukking' van vrouwen – het vertrekpunt van de tweede feministische golf – een veel te ongenueanceerd uitgangspunt is. Immers, je kunt als vrouw minder rechten hebben, maar wel tot de hoogste klasse behoren, met de daarbij behorende privileges. Je kunt als man, ook als witte man, wel vanzelfsprekend toegang krijgen tot de disco of door de douane komen, maar toch gemarginaliseerd zijn in je vriendenkring – bijvoorbeeld door werkloosheid. Kortom: macht is alomtegenwoordig, maar niet overal op dezelfde wijze. En onderdrukking in het ene domein kan samengaan met privilegering elders.

In het verlengde hiervan kreeg men ook een scherper zicht op de differentiatie *binnen* onderdrukte groepen – dus tussen minder en meer geprivilegieerde vrouwen van allerlei pluimage. De macht van de vanzelfsprekendheid, die Komter in 1985 bij mannen had geconstateerd, bleek ook binnen de vrouwengeleerden te zijn uitgeoefend.

Relationele en positieve macht

Er zijn nog andere belangrijke inzichten aan Foucault ontleend, namelijk dat macht niet eenzijdig maar relationeel is en dat macht ook positieve kanten heeft.

Het eerste betekent dat macht in wederkerigheid tot stand komt: verzet is ook deelname aan de macht en zelfs een bekrachtiging ervan. Het tweede betekent dat je met macht ook waardevolle dingen tot stand kan brengen, zoals orde scheppen in chaos, kracht ten toon spreiden, acties organiseren en tegenstructuren in het leven roepen. Kortom, emanciperen.

Bondgenootschappen

Al in 1982 verscheen een artikel van psychologe Gail Pheterson waarin zij verslag deed van haar project 'Bondgenootschap en bevrijding'. Dit project had ten doel grotere zichtbaarheid en macht te geven aan onder andere zwarte respectievelijk joodse respectievelijk lesbische vrouwen. Daarbij ging het haar niet zo zeer om de solidariteit – als de vanzelfsprekend geachte verbondenheid en respect tussen

mensen met een overeenkomstige identiteit. Zij was juist geïnteresseerd in de mogelijkheden voor bondgenootschap. Dat wil zeggen het besef van, respect voor en betrokkenheid bij mensen met verwante belangen maar met een ‘andere’ identiteit; een die in bepaalde essentiële opzichten (zoals huidskleur, etniciteit en seksuele oriëntatie) *verschilt*.

Bondgenootschap betekent iets anders voor de geprivilegieerde dan voor de geminoriseerde¹ groepen, was haar uitgangspunt. Voor de dominante groepen zou bondgenootschap een proces van humanisering inhouden waarin ze macht en hulpbronnen delen met die ‘anderen’ in de samenleving om structuren tot stand te brengen die de behoeften en belangen van alle mensen gelijkelijk dienen. Voor onderdrukte groepen zou het de *beredheid* impliceren met de dominante groepen *samen te strijden* voor het recht op een gelijk aandeel in macht en machtsbronnen. Met experimenteel samengestelde werkgroepen probeerde zij erachter te komen of en hoe zulke bondgenootschappen mogelijk waren. (Een van de deelnemers aan dit project was Obertha.)

Anno 2007 zijn Pheterson’s bevindingen nog steeds interessant, want herkenbaar. Ik noem er slechts enkele. In de eerste plaats bleek er geen vanzelfsprekende identificatie en solidariteit te zijn binnen de groepen van zwarte, joodse en lesbische vrouwen. Joodse vrouwen die de jodenvervolging hadden meegemaakt, hadden soms moeite zich te identificeren met hen die dat niet hadden. Hetzelfde speelde tussen zwarte vrouwen die in Nederland waren geboren of in een ‘derde wereld’-land; en tussen lesbische vrouwen die ‘altijd’ lesbisch waren geweest ten opzichte van de voorheen getrouwde heteroseksuelen. Ook bleek men intern onderscheid te maken tussen echte en minder echte onderdrukten: ‘echt’ waren degenen die de hevigste discriminatie en vervolging hadden ondervonden.

In de tweede plaats bleken de vrouwen uit de dominante groepen hun bevoorrechte status niet cadeau te krijgen. Voortdurend waren ze druk met het wegdrukken en verbergen van die kanten van hun identiteit die tot buitensluiting konden leiden. Dat manifesteerde zich in uitspraken als ‘Ik kan niet verhullen dat ik een vrouw ben, maar ik kan net doen of ik bij de “boys” hoor, en pas mezelf zijn als ik thuis ben’. ‘Als blanke kan ik van iedere club lid worden, als ik maar niet laat blijken dat ik joods ben’. ‘Ik kan het in mijn beroep ver brengen, als ze maar nooit ontdekken dat ik lesbisch ben’. Hun dominantie was dus te danken aan zelf-onderdrukking. Verder had men in de dominante groepen de neiging de dominante positie te ontkennen ten overstaan van de onderdrukte groep. ‘Ik ben weliswaar wit, maar opgegroeid tussen zwarten.’ ‘Ik ben niet joods, maar ook nooit christen geweest.’ ‘Ik ben heteroseksueel, maar vrij ook met vrouwen.’

In de derde plaats bleek dat er voor de bondgenootschappen ook veel intrapersoonlijk werk moest worden verzet. Terwijl witte vrouwen moesten leren geen ontschuldiging te zoeken bij de zwarte vrouwen maar racisme vanuit eigen belangen autonoom te bestrijden, moesten zwarte vrouwen een manier vinden om hun kwaadheid om te zetten in actie en groepsenergie. Joodse en niet-joodse

¹ De term minorisering is mijn vertaling van het woord *minoritization* dat Burman (2004) onlangs heeft voorgesteld om termen als minderheid en minderheidsgroepen te vervangen. Zij ziet dit als een discursieve interventie die helpt duidelijk te maken dat groepen en gemeenschappen geen minderheidspositie hebben vanwege bepaalde inherente kenmerken (als cultuur of religie) maar veeleer ten gevolge van socio-historische en politieke processen.

vrouwen ontdekten dat ze eerst zelf een sterke eigen identiteit moesten ontwikkelen voordat ze elkaar wederzijds konden bevestigen. Heteroseksuele vrouwen moesten zich ervan bewust worden dat ook achter hun leefwijze een keuze schuilging en voor die keuze verantwoording nemen; lesbische vrouwen moesten de stap maken van een uitdagende houding naar zelfbevestiging om zo de 'illegaliteit' van hun lesbisch-zijn op te heffen. Algemener gesteld: vrouwen uit de onderdrukte groepen moesten hun angst, schaamte en teruggetrokkenheid overwinnen. Vrouwen uit de dominante groepen moesten hun zelfingenomenheid kwijtraken, maar ook hun vervreemding van 'het andere' in zichzelf en hun angst voor het verliezen van privileges.

Privilegering

Al in 1989 heeft Peggy McIntosh een lijst opgesteld met zestig uitspraken om witte mensen bewust te maken van hun bevoorrechte positie. Hieronder volgt er een achttal, in verkorte vorm.²

- a) Desgewenst kan ik het zo regelen dat ik het grootste deel van mijn tijd in gezelschap van mensen met mijn eigen etniciteit vertoef.
- b) Als ik moet verhuizen, heb ik vrije toegang tot de wijk die ik me financieel kan veroorloven en waar ik zou willen wonen.
- c) Ik kan de televisie aanzetten of de krant opslaan en zien dat de mensen van mijn etniciteit volop vertegenwoordigd zijn – op positieve wijze.
- d) Ik kan er van op aan dat mijn kinderen leer materiaal krijgen waaruit blijkt dat hun etniciteit bestaat.
- e) Ik kan met volle mond praten – of me anderszins 'onbeschaafd' gedragen – zonder dat anderen dat aan mijn etnische herkomst toeschrijven.
- f) Ik kan de regering bekritisieren – en vertellen wat me daarin beangstigt – zonder meteen als een culturele buitenstaander te worden gezien.
- g) Ik kan pleisters, gehoorapparaten, panty's enzovoorts kopen in een kleur die redelijk bij mijn huid past.
- h) Ik voel me welkom en 'normaal' in het openbare leven (institutioneel en sociaal).

Het is interessant op deze lijst te variëren door het woord etniciteit of huid te vervangen door gender, seksuele oriëntatie of een andere verschilcategorie. Dan blijkt al snel welke verschillen er tussen de assen van verschil zijn.

De complexiteit van diversiteit: een samenvatting

Met het intersectionaliteitskader lijkt diversiteit in zijn volle complexiteit in beeld gebracht. Dit heeft als voordeel dat er veel meer benoembaar en zichtbaar is.

Bijvoorbeeld:

- a) De gelaagdheid verheldert dat verschillen of overeenkomsten op de ene laag niet altijd samengaan met verschillen op de andere laag. Ook attendeert ze op de variatie binnen verschilcategorieën. Wie biologisch

² In mijn vertaling heb ik het woord 'ras' vervangen door etniciteit, omdat 'ras' in de Nederlandse context een te beladen begrip is.

jong is, kan psychisch al ouder zijn; wie sociaal gesproken wit is, kan zich 'zwart voelen', en omgekeerd.

- b) De dynamiek in en wisselwerking tussen de lagen maakt de variatie in levenslopen begrijpelijker. Opgroeien als meisje in de jaren vijftig of in de jaren negentig betekent andere biologische mogelijkheden: anticonceptie enerzijds, vruchtbaarheidsbehandelingen anderzijds. Maar ook andere toekomstbeelden: huisvrouw en moeder worden respectievelijk jezelf realiseren en eventueel worstelen met 'de combinatie' van kinderen en werk.
- c) De veronderstelde intersectionaliteit van verschilcategorieën laat zien hoe identiteitsvorming een spel is van overeenkomsten en verschillen, op meerdere lagen en assen (differentiële lijnen). En met alle spanningen en tegenstrijdigheden vandien, bijvoorbeeld als je – als vrouw – vindt baas te zijn van je eigen lijf en leven maar als gelovige dat toch niet kunt verenigen met abortus; of met het toegeven aan je lesbisch verlangen.
- d) De machtsbewustheid, mits dynamisch opgevat, belicht de mix van onderdrukking en privilegering die er in mensenlevens speelt. Tevens helpt ze te ontdekken welke actoren er betrokken zijn bij het articuleren en in stand houden van verschilcategorieën: variërend van wetgevers en religieuze autoriteiten tot de leidsters van de kinderopvang.

In een eerdere publicatie heb ik deze complexe opvatting van diversiteit als interplex, intersectioneel en radicaal getypeerd (Van Mens-Verhulst, 2003).

SCHADELIJK PLAT

Uit het voorgaande is duidelijk hoe complex diversiteit is en hoe die complexiteit op vele manieren kan worden verplat. Overigens heb ik geen bezwaar tegen reductie. Wie handelend wil optreden, kan bij tijd en wijle niet zonder.

Wat ik jammer vind, is die dat reducties vaak onbewust plaats vinden. Daardoor ontbreekt er een afweging van de voor- en nadelen en kunnen ook schadelijke of verwarrende verplatingen gewoon 'doorzien'. Ik geef hieronder een aantal voorbeelden.

Etniciteit en cultuur worden gedachteloos door elkaar gebruikt. Dat doet zowel etniciteit als cultuur tekort. Etniciteit, omdat de andere lagen worden genegeerd. Cultuur, omdat het exclusief verbonden wordt met etniciteit en de culturele lagen in gender, klasse, leeftijd en seksuele oriëntatie daardoor onbelicht blijven. De term 'multi- of interculturalisatie' bezorgt me zelfs een dubbele teleurstelling: door de toespitsing op de culturele laag en daarbij nog de beperking tot etniciteit. Om die sluipende verplating te vermijden, prefereer ik het gebruik van het begrippenpaar 'gender en etniciteit' in plaats van 'gender en cultuur'.

Diversiteit wordt gereduceerd tot het in beeld brengen van verschillen, waarbij men voorbijgaat aan overeenkomsten. Daarmee gaan kostbare aanknopingspunten voor bondgenootschap verloren, zowel bij matching van hulpverleners en cliënten als bij de samenstelling van groepen. Dit leidt ook tot een weinig flexibel doelgroepsdenken.

Diversiteit wordt verengd tot de relatief onschuldige processen van identiteitsvorming, terwijl sociale ongelijkheid en de daarmee verbonden machtsdynamiek onbesproken en ongeanalyseerd blijven. Dit is een valkuil waar professionals in educatie en hulpverlening nogal eens in trappen, ook als ze de intersectionaliteitsbenadering van diversiteit een warm hart toedragen.

Machtsanalyses worden, als ze plaats vinden, beperkt tot de onderdrukten ofwel geminoriseerden. Hiermee gaat men voorbij aan de – positieve en negatieve – invloeden uit de omgeving. Dat valt me bijvoorbeeld vaak op in discussies over het glazen plafond. Wordt de minderheid dan ook nog uitsluitend als slachtoffer voorgesteld, zonder stil te staan bij de aanwezige kracht, dan lijken al gauw reddingsacties geboden.

Intussen blijft buiten beeld welk aandeel geprivilegieerden hebben in het ontstaan en in stand houden van de machtsverhoudingen. Dit voorbijgaan aan wederzijdsheid en verschilspiraal kan het agogische werk op meerdere manieren hinderen. Hulpverlenenden, die door hun professionele status toch tenminste als gedeeltelijk geprivilegieerd zijn te beschouwen, ontwikkelen hierdoor geen zicht op de manier waarop hun eigen habitus soms problemen continueert. Ze onderkennen bijvoorbeeld niet hoe ze met hun eventuele angsten en schuldgevoelens ten opzichte van het ‘andere’ dat de cliënt representeert en met hun neiging om beschermend en overijverig op te treden een vrije exploratie in de weg staan (Van Mens-Verhulst, 1996). Evenmin beseffen ze hoe ze met hun vooringenomen duidingen – bijvoorbeeld van eerwraak als horende bij een bepaalde cultuur – de getroffen voortijdig opsluiten in een etnisch kader en haar of hem beletten zelf de betekenissen te onderzoeken. Het ontgaat hen dat ze als representanten van bepaalde dominante verschilcategorieën niet alleen cliënten maar ook collega’s op geminoriseerde posities kunnen afschrikken (Burman, 2004; 2005). Uit het onderwijs komen al geluiden dat homoseksuele leerkrachten weer in de kast kruipen. Hoe is dat eigenlijk bij hulpverleners? En wat speelt zich allemaal af rond en in oudere collega’s?

Ook organisaties die proberen met diversiteit om te gaan, zijn soms erg plat bezig. Positieve actie is zo’n voorbeeld – als het daarbij blijft tenminste. Het betekent namelijk dat er alleen in de structurele laag iets wordt aangepakt, maar dat de nieuw binnengekomenen wel geacht worden zich aan te passen. Denk aan de verhalen van vrouwen en ‘allochtonen’ bij de politie. Er is dus ook cultuurverandering nodig, waardoor ruimte ontstaat voor niet-dominante opvattingen. Een ‘ja-cultuur’, zoals Hans Becker (2006) dat noemt – die inhoudt dat de sterkere partij geen nee mag zeggen. Uit het oogpunt van beheersmatigheid is dat voor de geprivilegieerden echter een angstaanjagend vooruitzicht. Bovendien gaan op individueel niveau al die angsten en andere processen spelen die onder het kopje ‘bondgenootschappen’ aan de orde waren. Daarom vereist het

diverser worden van organisaties ook interventies op persoonlijk en relationeel niveau. Te denken valt aan trainingen ‘interculturele communicatie’. Maar ook die zijn vaak platter opgezet dan je uit het oogpunt van complexe diversiteit zou wensen.³

EEN DIVERSITEITSBEWUST CURRICULUM GEWENST

Terugblik

In de afgelopen 35 jaar is er op de sociale academies driftig geëmancipeerd en ook druk nagedacht over het opheffen van maatschappelijke verschillen – in klasse, sekse, etniciteit, seksuele voorkeur en leeftijd. Dat gebeurde aanvankelijk in een heel nauwe verbinding tussen theorie en praktijk. *‘Vele studenten waren betrokken bij sociale acties en emancipatiebewegingen. Alles wat daar speelde, kwam regelrecht de academie binnen’* schrijft Maarten van der Linde in de biografie van De Horst (2005). Dat is de wereld waarin Obertha heeft geleefd en gewerkt, eerst als student, later als docent.

Ervaringsdeskundigheid

Toentertijd moesten de benodigde analyses op basis van ervaringsdeskundigheid tot stand komen. Vrouwelijke studenten kwamen aan de rand van het curriculum bij elkaar om ervaringen op het werk, in de thuissituatie, in opvoeding uit te wisselen. Zij voerden samen met enkele docentes acties om les te kunnen krijgen in aparte vrouwengroepen.

Zo bereikten ze dat er volgens eigen spelregels geleerd en gewerkt kon worden: met veel respect voor eigen ervaringen en met tijd voor het onderling vergelijken en theoretisch reflecteren. In Nederland heette dit het ontwikkelen van ‘ervaringsdeskundigheid’ – Obertha weet daar alles van. Later hebben Belenky en collega’s (1986) dit soort leren getypeerd als ‘subjectieve kennisverwerving’ en ‘leren in verbondenheid’. Met die aanpak werd de inbreng gestimuleerd van groepen die tot dan toe ‘geen stem’ hadden gehad, dat wil zeggen noch recht van spreken noch de vaardigheid zich in academische debatten te mengen. Separate kennisontwikkeling, in de zin van objectiverende procedures gebruiken en logisch redeneren, werd toen als een typisch mannelijke, dominante aanpak beschouwd.

Het is interessant te bedenken hoe anno 2007, nu vrouwen in sociale opleidingen in de meerderheid zijn en vrouwengroepen onvermijdelijk zijn geworden, het separate leren weer (of nog?) de overhand heeft. Aan de ene kant is het geruststellend dat vrouwen kennelijk met beide soorten kennisontwikkeling uit de voeten kunnen. Aan de andere kant kun je het betreuren dat er zo weinig meer gedaan wordt aan het systematisch ontwikkelen van ervaringsdeskundigheid. Zelfs als we concluderen dat de meeste jonge vrouwen thans voldoende stem hebben om het zonder die aanpak te stellen, is daarmee niet gezegd dat er geen andere groepen zonder stem zijn die wél baat bij deze aanpak zouden hebben.

Quick scan

³ Hoffman (2002) met zijn TOPOI-model vormt hierop een gunstige uitzondering.

Wetenschappelijke evidentie

Vergeleken bij de jaren rond 1980 beschikken we nu over een veel uitgebreider en verfijnder theoretisch kader en een schat aan empirische evidentie om maatschappelijke diversiteit te begrijpen. Ook is er veel praktijkervaring opgedaan met emanciperende methoden.

Eigenlijk zou je verwachten dat de gegroeide expertise op het gebied van diversiteit door alle opleidingen op het gebied van psychische en psychosociale hulpverlening zou zijn omarmd. Het tegendeel lijkt echter het geval.

Verdamping en verstrooiing

Als ik afga op wat ik aan de universiteiten heb meegemaakt, is er vooral sprake van verdamping en verstrooiing. Op het gebied van seksespecificiteit is het beleid verdampt: intenties zijn weggevallen uit de missie en afdelingen vrouwenstudies opgeheven. Ondertussen zijn medewerkers verstrooid over de organisatie of uitgezwermd – soms zonder dat hun expertise nog wordt benut. Of sekse als factor aan bod komt in colleges, studie-opdrachten en toetsen is tegenwoordig afhankelijk van individuele cursuscoördinatoren. Besluiten zij van wel, dan moeten ze bereid zijn extra te investeren in het vinden van geschikte artikelen, beeld- en geluidsdragers, want lang niet al het studiemateriaal is in dit opzicht bij de tijd. (Van Mens-Verhulst & Bekker, 2005; Van Mens-Verhulst 2006).

Voor etniciteit is het beeld niet rooskleuriger. Etniciteitsverschillen komen evenmin boven de status van keuzevak uit. Eigenlijk verdringt het ene maatschappelijke verschil het andere uit het hoekje van het curriculum dat voor verschillen is gereserveerd. Ze moeten de schaarste onderling verdelen en daarbij wordt vaak de waan van de dag gevolgd: binnenkort gaat de vergrijzing het winnen van de verkleuring, vermoed ik.

Docenten die werkzaam zijn aan de hogescholen hebben me verzekerd dat het daar niet veel anders toegaat of is toegegaan.

Aan een diepergaande analyse van die verstrooiing en verdamping wil ik me hier nog niet wagen. Hopelijk zal het project ‘Geschiedenis van de vrouwenhulpverlening’ dat ik samen met collega Berteke Waaldijk heb gestart hier in de toekomst in voorzien. Feit is wel dat de met zoveel élan opgebouwde infrastructuur van de vrouwenhulpverlening ter ziele is. Maar dat wil niet zeggen dat ook het gedachtegoed helemaal is verdwenen. Uit ons geschiedenisproject heb ik zelfs de indruk dat het door de verstrooiing van al die medewerkers vrouwenhulpverlening juist is uitgezaaid.

Ongeveer eenzelfde effect heeft zich bij de reorganisaties van opleidingen voorgedaan: in de nieuwe afdelingen, vakgroepen, kenniskringen of hoe het allemaal mag heten, stroomde soms ongevraagd diversiteitskennis binnen.

Probleem is echter dat een dergelijk proces van verstrooiing een grote toevalsfactor kent. Als diversiteitsexperts houden we meer van systematische disseminatie, zoals het tegenwoordig zo deftig heet. Om dat te bereiken zouden opleidingen hun curriculum ‘diversiteitsbewust’ moeten inrichten (Van Mens-Verhulst & Bekker, 2005; Van Mens-Verhulst, 2006). Mijns inziens biedt het intersectioneel denken hiervoor zowel inhoudelijk als organisatorisch

voortreffelijke aanknopingspunten. Het risico van vals plat zou dan worden bestreden met betrouwbare want weldoordachte complexiteit.

Diversiteitscompetentie: acht vragen

Als voorproefje van de diversiteitscompetentie die met zo'n diversiteitsbewust curriculum kan worden gecreëerd, eindig ik met acht vragen, die studenten moeten leren stellen en beantwoorden, om het vals plat van de diversiteit te vermijden:

1. Welke verschilcategorieën zijn er aan de orde; past de selectie die is gemaakt bij het probleem en de context?
2. Welke lagen staan centraal: de culturele, sociale, relationele, psychische en/of biologische?
3. Verbergen de dichotomieën geen belangrijke continuïteiten?
4. Hoe is de relatie tussen de verschilcategorieën gedacht: als onafhankelijk of verweven; hiërarchisch of non-hiërarchisch; opeenvolgend of gelijktijdig werkzaam?
5. Wordt er aandacht besteed aan machtsdynamiek? Hoe?
6. Hoe ziet je eigen identiteitsconstructie, maatschappelijke positionering en culturele programmering eruit, vergeleken met je cliënten?
7. Welke privilegerings- en minoriseringsprocessen zijn van invloed (geweest) op de huidige professionele normeringen en praktijken?
8. Met wie en op welke punten wil je solidair zijn; met wie en op welke punten verbind je je als bondgenoot?

Hilversum, 15 maart 2007.

Referenties

Becker, H.M. (2006). *De ja-cultuur als instrument voor humanisering van de zorg*. Oratie. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.

Belenky, M.F., Clinchy, B.M., Goldberger, N.R. & Tarule, J.M. (1986). *Women's ways of knowing. The development of self, voice and mind*. New York; Basic Books. In het Nederlands verschenen als *Vrouwen en Kennis* (1990). Amsterdam: Contact.

Burman, E. (2004) From difference to intersectionality: challenges and resources. *Eur. J. of Psychotherapy, Counseling & health* 6, 4: 293-308.

Burman, E. (2005). Engendering Culture in Psychology. *Theory and Psychology* 15,4: 527-548. Collins Cobuild English Language Dictionary (1991). London.

Collins, P.H. (1991). *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of empowerment*. New York: Routledge Press.

Collins, P.H. (1998). *Fighting Words: Black Women and the search for Justice*. Minneapolis. Minnesota: University of Minnesota Press.

Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A black feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics'. In *The University of Chicago Legal Forum*, 139-167.

Crenshaw, K. (1991). Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics and Violence Against Women of Color. *Stanford Law Review* 43: 1241-1299.

Hoffman, E. (2002). *Interculturele gespreksvoering. Theorie en praktijk van het Topoi-model*. Houten: Bohn, Stafleu, van Loghum.

Komter, A. (1985). *De Macht van de vanzelfsprekendheid. Relaties tussen vrouwen en mannen*. 's-Gravenhage: Vuga.

Linde, M. van der (2005). *De Horst 1945-2005. Biografie van een buitenbeentje*. Amsterdam: SWP.

McIntosh, P. (1989). White privilege: Unpacking the invisible knapsack. *Peace and Freedom, July/August*, 10-12. Zie <http://seamonkey.ed.asu.edu/%7Emcisaac/emc598ge/Unpacking.html#top>.

Mens-Verhulst, J. van (1996). *Vrouwenhulpverlening: diversiteit als bron van zorg*. Oratie. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek. (bij auteur verkrijgbaar)

Mens-Verhulst, J. van (2001). Diversiteit in theorie en praktijk. *Tijdschrift voor Humanistiek* 2 (6) : 7-17.

Mens-Verhulst, J. van (2003). Diversiteit als sleutel tot vraagsturing in een gevarieerde samenleving. Over denkkader, handelingsprincipe en competentie. *Sociale Interventie* 12: 25-34.

Mens-Verhulst, J. van (2006). *Werken aan de hulpverlening: van tweerichtingsverkeer naar kruispuntdenken*. Afscheidscollege. Beschikbaar via www.vanmens.info/verhulst.

Mens-Verhulst, J. van & Bavel, M. van (2006) Marokkaans of vrouw? Over variatie in opvattingen over gezond leven onder oudere vrouwen en de mogelijke consequenties daarvan voor gezondheidsbevorderende interventies. *Tijdschrift voor Humanistiek* 7 (3). Ook beschikbaar via www.vanmens.info/verhulst.

Mens-Verhulst, J. van & Bekker, M.H.J. (2005). Argumenten voor een diversiteitbewust curriculum in de gezondheids(zorg)wetenschappen. *Tijdschrift voor genderstudies* (2): 44-50.

Oakley, A. (1972). *Sex, gender and society*. London: Temple Smith.

Pheterson, G. (1982). Bondgenootschap tussen vrouwen. Een theoretische en empirische analyse van onderdrukking en bevrijding. *Psychologie en Maatschappij* 6/3: 398-424.

Phoenix, A. (1999) Verschil zonder scheidlijnen. Wat steeds terugkeert en wat nieuw is in feministische strategieën. *Tijdschrift voor genderstudies* 2: 5-16.

Salazar, C.F. & Abrams, L.P. (2005). Conceptualizing identity development in members of marginalized groups. *Journal of professional counseling: Practice, theory and reserach* 33 (1): 47-

Schuringa, L. (2001). Omgaan met diversiteit betekent je grenzen verleggen. *Van stoplap tot veelkleurige bril. Methodische verkenningen rond maatschappelijk werk*. Horstcahier 18. 37-40.

Tonkens, E. (1998). Gender in welke lagen? *Tijdschrift voor Genderstudies* 1, 42-49.

Young, I.M. (1990). *Justice and the Politics of Difference*. Princeton N.J.: Princeton University Press.

Wekker, G. (1998). Gender, identiteitsvorming en multiculturalisme. Notities over de Nederlandse multiculturele samenleving. In *Multiculturalisme*. Utrecht: Lemma. P. 39-52.

Wekker, G. en Lutz, H., 2001, 'Een hoogvlakte met koude winden. De geschiedenis van het gender- en etniciteitsdenken in Nederland', In M. Botman, N. Jouwe en G. Wekker (red.), *Caleidoscopische visies. De zwarte, migranten en vluchtelingenbeweging in Nederland*. Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen: 25-50.

West, C. & Zimmerman, D.H. (1992). Doing gender. In J.S. Bohan (ed) *Seldom Seen, Rarely Heard. Women's Place in Psychology*. (pp. 379-403) San Francisco: Boulder. Reprinted from *Gender and Society 1*, 125-151.